

ԿՈՄԻՏԱՍԸ ԹՈՄԱՍ ՀԱՐՏՄԱՆԻ ԿՅԱՆՔՈՒՄ
ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ *

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Թ. Հարտման, Ս. Գորոդեցկի, Հովհ. Թումանյան, Կոմիտաս, Թիֆլիս, «Կոմիտասի անվան ընկերություն», համերգ, դասախոսություն, Ե. Թադևոսյան, Ա. Չոպանյան, Գ. Լևոնյան, Մ. Բաբայան:

Ռուս հայտնի բանաստեղծ, հրապարակախոս, թարգմանիչ, հասարակական գործիչ, հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամ Սերգեյ Գորոդեցկին՝ 1917 թ. գրած մի գրախոսության մեջ անդրադարձել է ժողովրդական երգերին՝ առաջադրելով մի կենսական պահանջ, որը մինչ օրս էլ մնում է ուժի մեջ. «Ամեն մի ժողովրդի յուրաքանչյուր երգ, յուրաքանչյուր առասպել սուրբ է մեզ համար, քանզի ժողովրդի ստեղծած երգը գաղտնիք է՝ անմատչելի անհատական ստեղծագործությանը:

Այդ գանձերը կարելի է ժողովել միայն մի եղանակով՝ ձայնագրելով, որպեսզի չաղավաղվի ոչ մի բառ, ոչ մի նոտա: Թանկ է յուրաքանչյուր տարբերակ: Եվ այդ տեսքով էլ պետք է պահպանվեն ժողովրդական ստեղծագործության երկերը»²:

Երևանում գտնվելու օրերին՝ 1919 թ. ապրիլի վերջերին, լսելով հայկական ժողովրդական երգեր, Ս. Գորոդեցկին հիշեցնում է այդ գանձերը մոռացությունից փրկելու անհրաժեշտությունը, շեշտում մեծ երաժշտագետ Կոմիտասի կատարած գործի նշանակությունը: «Ճանապարհորդություն դեպի Էրիվան» շարքի վերջին ակնարկում՝ «III. № 35», նա գրում է, որ Հայաստանի տարբեր վայրերի ազգաբնակչության բերանում այլևայլ հանգով ու տարբերակներով հնչող այդ երգերը հարկ է մեկտեղ հավաքել, քանի որ դրանք ցույց են տալիս, «թե որքան գանձեր կան հայկա-

* Ներկայացվել է 12. VII. 2019 թ., գրախոսվել է 31. VII. 2019 թ., ընդունվել է տպագրության 11. IX. 2019 թ.:

¹ Ս. Գորոդեցկին 1916–1921 թթ. ապրել ու գործել է Արևմտյան Հայաստանում, Անդրկովկասում՝ Թիֆլիսում և Բաքվում: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Զ ա ք ա ր յ ա ն. Սերգեյ Գորոդեցկին Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում, Երևան, 2010, ն ու յ ի՝ Сергей Городецкий в Западной Армении и в Закавказье (1916–1921 гг.). Ереван, 2016.

² Ս. Գ ո ր ր ո ղ Ե ց կ ի. Հայաստանի և հայ կուլտուրայի մասին, կազմեց և ծանոթագրեց Ի. Սաֆրազբեկյանը, Երևան, 1980, էջ 90:

կան ժողովրդական երգերում: Այժմ, երբ հասարակության մեջ հետաքրքրություն է բորբոքվում Կոմիտասի անձի և գործի հանդեպ, ժամանակն է շարունակել նրա գործը՝ լուրջ հիմքերի վրա: Պետք է օգտվել տարբեր շրջաններից կենտրոններում խմբված գաղթականներից, լսել նրանց երգերը և ձայնագրել: ... Պետք է հուսալ, որ Կոմիտասին հետազոտող, կոմպոզիտոր Թ. Հարտմանի ենթադրվող ժամանումը Էրիվան՝ դասախոսությամբ ու Կոմիտասի նյութերի ցուցադրումով, կգրավի հասարակության ուշադրությունը և մեծ գործի հիմքը անհապաղ կդրվի (ընդգծումը մերն է – Ա. Զ.)»³:

Ընդգծված խոսքը, ամենայն հավանականությամբ, «Կոմիտասի անվան ընկերության» ստեղծման հասունացող անհրաժեշտության մասին է, որն իրագործվեց Թիֆլիսում 1919 թ. մայիսի սկզբին: Այդ գործում իր որոշակի նպաստն է բերել ռուս (ծագումով գերմանացի) հայտնի կոմպոզիտոր, դիրիժոր և դաշնակահար Թոմաս Հարտմանը (1885–1956): Հանգամանքների բերումով 1919 թ. փետրվարի սկզբին նա գալիս է Թիֆլիս, որտեղ ապրում և գործում է մինչև 1921 թ., դասավանդում է տեղի կոնսերվատորիայում:

Հաստատվելով Թիֆլիսում՝ Թ. Հարտմանն ամենաակտիվ մասնակցությունն է ունենում քաղաքի երաժշտահասարակական կյանքին: Ինքնատիպ կոլորիտով հագեցած Թիֆլիսի մշակութային կյանքը միանգամից գրավում է նրան, և Հարտմանը մտերմական ու ստեղծագործական կապեր է հաստատում նրա ներկայացուցիչներից շատերի հետ: Ուշագրավ է հատկապես հետևյալ փաստը. 1919-ի փետրվարի 26-ին տեղի է ունենում Ս. Գորոդեցկու հիմնադրած Թիֆլիսի «Բանաստեղծների համքարության»⁴ 24-րդ նիստը՝ նվիրված Հովհ. Թումանյանի ծննդյան 50-ամյակին: Ինչպես հաղորդում է «Закавказское Слово» թերթը, նիստին համքարության անդամներից բացի մասնակցել են նաև հորեյարը, Թ. Հարտմանը, ռուս անվանի կոմպոզիտոր, Թիֆլիսի կոնսերվատորիայի տեսուչ Ն. Չերեպնինը և ուրիշներ: Համքարության նախագահ Ս. Գորոդեցկու ողջույնից, հայ բանաստեղծին հասցեագրված բանաստեղծությունների ընթերցանությունից հետո (Այ. Կուլեբյակին, Ն. Բել-Կոն-Լյուբովիսկայա) հրապարակվում է «Բանաստեղծների համքարության» որոշումը, ըստ որի Թումանյանն ընտրվում է համքարության անդամ: Այնուհետև «Կոմպոզիտոր Թոմաս Հարտմանը (ի դեպ, նա հյուրի կարգավիճակով հաճախ մասնակցել է «Բանաստեղծների համքարության» հավաքույթներին – Ա. Զ.)՝ մտաբերելով ամեն տոնախմբություն նոր երգով սկսելու հայկական սովորույթը, հորեյարի պատվին նվագում է գեղեցիկ էսյուդ: Ալեքսանդր Չերեպնինը (Ն. Չերեպնինի որդին է – Ա. Զ.)

³ «Кавказское Слово» (Тифлис), 18. V. 1919.

⁴ «Բանաստեղծների համքարության» մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Закарян. Тифлисский «Цех поэтов» Сергея Городецкого и сборник «Акме». Ереван, 2011.

կատարում է իր նոր գործերը ... Բոլոր բանաստեղծները կարդում են իրենց բանաստեղծությունները»⁵: Հովհ. Թումանյանը շնորհակալություն է հայտնում՝ խոսելով «արվեստի բոլոր քրմերի հարազատության ու եղբայրության մասին»։ Ապա նա «համբարության բանաստեղծներին in corpore (ամբողջ կազմով – Ս. Ջ.) հրավիրել է իր մոտ հաջորդ նիստին»:

Այս հաղորդումից պարզ է դառնում, որ այդ օրերին Հարտմանն արդեն մտերմություն է ունեցել Հովհ. Թումանյանի հետ և գրուցել հայ ժողովրդական երգարվեստի, ուրեմն և մեծանուն երաժշտագետ ու կոմպոզիտոր Կոմիտասի (1869–1935) մասին: Նաև հայտնի է, որ ռուս կոմպոզիտորը մտերիմ է եղել Կոմիտասի բարեկամների՝ Եղիշե Թադևոսյանի, Սպիրիդոն Մելիքյանի, պրոֆ. Ջավրիյանի և այլոց հետ: Դրա արդյունքը լինում է այն, որ շատ շուտով վերոհիշյալ թերթում հրապարակվում է Հարտմանի «Ժողովրդական երգը և այն հավաքողները» շարքի «Կոմիտաս Վարդապետ» խորունկ ու ծավալուն հոդվածը⁶, որում նա առաջիններից մեկն էր, որ բարձր է գնահատել Կոմիտասի վաստակը:

Հարկ է նկատել, որ այս ամենի թելերը տանում են դեպի Թումանյանի անձը և նրա մշակութաբանական գործունեությունը՝ խաչաձևվելով Գորոդեցկու անվանը, քանզի Հարտմանը Թիֆլիսի կոնսերվատորիայից ռուս բանաստեղծի (վերջինս այնտեղ վարում էր էսթետիկայի դասընթացներ) բարեկամներից էր, նաև հաճախակի մասնակցել է նրա գլխավորած «Բանաստեղծների համբարության» հավաքույթներին: Բացի այդ, կոմպոզիտորի վերոհիշյալ հոդվածը տպագրվել էր «Закавказское Слово» թերթում, որի «Արվեստ և գրականություն» բաժինը ղեկավարում էր Ս. Գորոդեցկին:

Ի դեպ, հնարավոր է, Գորոդեցկու հոդվածը՝ «հայկական ժողովրդական երաժշտության իմաստության» հավաքողի՝ Կոմիտասի մասին⁷, գրվել է Թ. Հարտմանի վերոհիշյալ հոդվածի ազդեցության տակ:

⁵ «Закавказское Слово» (Тифлис), 28. II. 1919.

⁶ «Закавказское Слово» 28. II. 1919; 1. III. 1919. Հոդվածը վերահրատարակել էնք մենք. А. З а к а р я н. Статья Фомы Гартмана о Комитасе Вардапетте. – ИФЖ, 2019, № 2, с. 252–286.

⁷ Կոմիտասի ծննդյան 80-ամյակի օրերին Ս. Գորոդեցկին Հովհ. Թումանյանի դստերը՝ Նվարդին, հասցեագրած նամակում (1949 թ. սեպտեմբերի 27) գրում է. «30 տարի առաջ Թբիլիսիում ես գրել եմ նրա (Կոմիտասի – Ս. Ջ) մասին. – երանի թե գտնեի հիմա իմ արխիվում այդ հոդվածը: Հիմա ես Կոմիտասի մասին ավելի շատ բան գիտեմ, քան այն ժամանակ: Մակայն նրա հետ իմ ծանոթության այն ժամանակվա առաջին կենդանի տպավորությունը կօգնի ինձ Մոսկվայում մասնակցել Ձեր ժողովրդական տոնին» (Ս. Գորոդեցկի. նշվ. աշխ., էջ 293): Ընդգծված տողերը վկայում են, որ Ս. Գորոդեցկին անձամբ ճանաչել է Կոմիտասին, հանդիպել նրան: Ցավոք, այդ մասին այլ տեղեկություն չունենք:

Ինչնէ. <<Կոմիտաս Վարդապետ>> վերնագրով հողվածի առաջին մասում ռուս կոմպոզիտորը, խոսելով Կոմիտասի հոգեկան անմխիթար վիճակի մասին, այնուհետև գրում է. <<Թէև Կոմիտասը մեծ յաջողութիւններ ունեցաւ Արեւմուտքում, բայց նրա անունը համարեայ անյայտ է մեր հասարակութեան մեծ մասին, նոյն իսկ երաժշտական մասնագէտներին: Դժբաղդաբար նրա համերգները տեղի չէին ունեցած ոչ Պետրոգրադ, ոչ էլ Մոսկուա: Նրա վերջին հաւաքածոները լոյս են տեսել պատերազմից քիչ առաջ եւ այդ ժամանակ գեղարուեստական խնդիրները մոռացուած էին շատերի համար: Այս բոլոր հանգամանքները ինձ մտածել են տալիս, որ մեր զարգացած հասարակութեան մէջ շատեր կան որ ծանօթ չեն Կոմիտասի գործունէութեան կամ գուցէ միայն նրա անունը լսած լինեն>>: Ապա հողվածագիրը հանգամանորէն ներկայացնում է Կոմիտասի կյանքն ու գործունէությունը, նախապես նշելով, որ՝ <<Բոլոր տեղեկութիւնները ստացել եմ սիրալիր կերպով նրա բարեկամներից ու նրա քանքարը յարգողներից>>:

Հողվածի երկրորդ մասը նվիրված է Կոմիտասի ստեղծագործությունների վերլուծությանը, որտեղ Հարտմանը ժամանակակից կոմիտասագիտության մակարդակով քննում է նրա երկերը՝ երևան հանելով դրանց մնայուն գեղագիտական արժեքը, նշում երգահանի բարձր ձիրքը և նրա անգնահատելի ներդրումը հայկական երաժշտության պատմության մէջ: <<Նա (Կոմիտասը – Ա. Զ.) առաջինը լուրջ ուշադրութիւն դարձրեց Հայաստանի ժողովրդական երգերին վրայ: Նա առաջինը զգաց այդ երգերի մշակութական եւ ազգագրական նշանակութիւնը իր ցեղին համար: Նա առաջինը ըմբռնեց, որ հայկական երաժշտութեան ապագան իբր ինքնուրոյն պիտի կառուցուի ժողովրդական երգի հաստատուն հիմքի վրայ: Նա առաջինը մատնանիշ արեց, որ ազգային երգերը – դոքա քաղաքներից արդէն գիւղերն են անցնում – երոպական ծագում ունին եւ իրենց եղանակները ոչ մի կապ չունին իսկական հայկական երգին հետ: Նա առաջինը համոզմունքով ու բարձրաձայն գոչեց Հայերին՝ <<Ահա ձեր իսկական երգերը, նրանց ստեղծել է այն ժողովուրդը, որին դուք պատկանում էք եւ դուք պիտի նոցա սիրէք>> (իր սեպհական խօսքերն են), – գրում է Թ. Հարտմանը և ավելացնում. – Կոմիտասի ամբողջ կեանքը ապացոյց է, թէ ինչպէս պէտք է նոցա սիրել: Ի՛նչ հոյակապ գործ՝ երեք հազար երգեր գրի առնելը, այն երգերը, որ երգւում էին Հայաստանի անյայտ խուլ անկիւններում ...: Ի՛նչ անասելի դժուարութիւնների էր հանդիպում Կոմիտասը, իբր խղճուկ շրջիկ անցնելով այդ լեռնական վայրերը: Ոչ մի ազգագրական նիւթապէս օժտուած մասնաժողով նրան օգնութեան չէր հասած: Նրան թելաւորում էր միայն իր անհուն սերը դէպի գործը: Այդ բոլորը նրան բաւարարութիւն չէր պատճառում: Նրա առջեւ դրուած էր մի ահագին դժուար խնդիր. նոր ներդաշնակային (harmonique) եւ ձայն առ ձայն (contrepontique) ոճ ստեղծել արեւելեան երաժշտութեան հոգուն համաձայն: Դա ապագայում նոր խօսք պիտի բերէր երաժշտութեան մէջ: Այդ դժուար խնդիրը նա լուծեց եւ ընտրեց այն ճանապարհը, որ պիտի գործադրուէր այդ դէպքում: Նա օ-

րինակ չառաւ եւրոպական-արեւմուտքի կանոններից, այլ իր պտղաբեր նիւթի մէջ գտաւ ... [իր] ոճը ... Եթէ քննենք Կոմիտասի ներդաշնակային մշակումները, կը տեսնենք, բացի այդ ներդաշնակութեան նրբութիւնից, հիանալիութիւնից, հմայութիւնից ... զարմանալի ինքնուրոյնութիւն, որ բնականօրէն բղիտում է երգի էութիւնից: ... Կոմիտասը մշակման բնորոշ ստեղծուած ոճը ոչ միայն նշանակութիւն ունի ժողովրդական երգի գործում, այլ օրինակ պիտի ծառայէ արեւելեան երաժշտութեան մշակումների համար: Կարծում եմ, որ սպագայում դա աւելի ընդարձակ ծաւալ է ստանալու եւ երաժշտական ձեւերը (formes) լայնանալու են: Կոմիտասը այդ ոճի հոգեւոր հայրը պէտք է համարել»:

Ի դեպ, նկատենք, որ հողվածից ակնհայտ է դառնում՝ Թ. Հարտմանը քաջատեղյակ է նաև հայ ժողովրդի պատմության ծալքերին, մասնավորապես ժողովրդի կյանքում հայոց եկեղեցու ունեցած հսկայական դերի մասին:

... Հետաքրքիր է, որ, մամուլի հաղորդումով, «Մարտի 29-ին կազմակերպվում է համերգ-երեկո՝ նվիրված Կոմիտասի ստեղծագործությանը», որտեղ պետք է որպես «դասախոս ելույթ ունենա կոմպոզիտոր Թ. Ա. Հարտմանը: Համերգային մասում կկատարվեն մամուլում տպագրված Կոմիտասի երգերի մեծ մասը, ինչպես նաև՝ հատվածներ նրա անավարտ «Անուշ» օպերայից: Կատարողներ՝ Օլգա Հարտման (Թոմաս Հարտմանի կինը – Ա. Ջ.), Տեր-Առաքելյան և ուրիշներ: Համերգից ստացված ողջ հասույթը որպես դրամական օժանդակություն կտրվի Կոմիտասին, ով՝ հայկական կոտորածների սարսափները տանելուց հետո, այժմ գտնվում է Կոստանդնուպոլսում՝ ջղային հիվանդների կլինիկայում»⁸:

Մի խոսքով, Թ. Հարտմանի՝ «Կոմիտաս Վարդապետ» վերնագրով հողվածի տպագրության, ապա և երաժշտագետի մասին նրա ելույթի օրերից ծայր են առնում Թիֆլիսի հայ մտավորականության լայն շրջանների ջանքերը՝ հանուն Կոմիտասի վիճակի թեթևացման, ով Փարիզում բուժվում էր հոգեկան ջղային հիվանդությունից, որ ստացել էր արքորում՝ 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության ժամանակ:

Եվ ահա, 1919-ի մայիսի սկզբին, կրկնենք, Թիֆլիսում հիմնվում է «Կոմիտասի անվան ընկերությունը»⁹: Մամուլի հաղորդագրության մեջ ասված է. «Օրերս Թիֆլիսում կազմակերպվել է հայկական ժողովրդական երգերի կոմպոզիտոր հռչակավոր հայր Կոմիտասին մեծարող խմբակ: Խմբակի նպատակն է ստեղծել Կոմիտասի անվան ընկերություն, որն իր վրա կվերցնի Կոմիտասի առողջության պահպանման ու աջակցության հոգսը, ով ներկայումս գտնվում է Փարիզում՝ ջղային հիվանդությունների

⁸ «Кавказское Слово», 20. III. 1919.

⁹ Թ. Հովհաննիսյան, Ա. Ջ ա ք ա ր յ ա ն. Թիֆլիս, 1919, «Կոմիտասի անվան ընկերությունը»։ – «Սովետական արվեստ» (Երևան), 1984, № 2, էջ 59–61, Ա. Ջ ա ք ա ր յ ա ն. Թոմաս Հարտմանը և «Կոմիտասի անվան ընկերությունը»։ – «Գիտություն» (Երևան), հոկտեմբեր, № 10, 2019:

հիվանդանոցում և, բժիշկների հայտարարությամբ, առողջացման հույսեր է տալիս ... 2) պահպանել և տարածել նրա տպագրված ու անտիպ ստեղծագործությունները, որոնք հսկայական նշանակություն ունեն հայ ժողովրդի երաժշտական ստեղծագործության զարգացման համար: Այդ նպատակով նոր ստեղծված խմբակը մտադրություն ունի մայիսի 18-ին կազմակերպել (տեղի է ունեցել մայիսի 21-ին – Ա. Չ.) համերգ <<Արտիստական ընկերության>> դահլիճում: Ընկերության հիմնադիրների գլուխ կանգնած է պրոֆ. Հ. Ա. Հարստմանն (ընդգծումը մերն է– Ա. Չ.), ով մեկ անգամ չէ իր հողվածներում նշել Կոմիտասի մեծ ձիրքը ու նրա այն վաստակը, որ պետք է գնահատի մեր հայ մտավորականությունը>>¹⁰:

Ընկերության ջանքերով, որի կազմում էին հայ, ռուս, վրացի կոմպոզիտորներ, կատարողներ, գրողներ, նկարիչներ, մայիսի 21-ին՝ հիշարժան օր հայ երգարվեստի պատմության մեջ, <<Արտիստական ընկերության>> թատրոնի լեվի-լեցուն դահլիճում տեղի է ունենում Կոմիտասին նվիրված երեկո-համերգ, որով սկսվում է նրա երկերի պրոպագանդումը և դրամական նպաստի հանգանակությունը: Համերգի սկզբում ներածական խոսքերով հանդես են գալիս գրականագետ Մ. Մատենճյանը և Թ. Հարստմանը: Նրանցից առաջինը խոսել է Կոմիտասի կյանքի, իսկ երկրորդը՝ երաժշտական տաղանդի, նրա երկերի նշանակության մասին: Իր խոսքում, շեշտելով հայ կոմպոզիտորի բարձր ձիրքը, Հարստմանը մասնավորապես պարզաբանել է. <<... լսելով Կոմիտասի մշակած հայոց երգերը, դուք լսում եք բուն հայկական ժողովրդական երգեր, գործ եք ունենում իսկական ժողովրդական ստեղծագործության հետ և կարող եք համոզված լինել, որ Կոմիտասը թույլ չի տա իրեն՝ փոխել որևէ հնչյուն, որևէ ներդաշնակություն: ... Կոմիտասի մշակումը հավաստում է, որ, իրոք, դժվար է պատկերացնել, թե այս կամ այն երգը կարելի է դաշնակել այլ կերպ:

Նույնը և խմբերգերում, որտեղ Կոմիտասն ունի ... ոչ թե պատահական, այլ գիտակցված ու մտածված հնարքների անսպառ պաշար>>¹¹:

Խորությամբ վերլուծելով հայկական ժողովրդական երգերի կոմիտասյան ոճը, Հարստմանը շարունակում է՝ նրա խմբերգերում կան մի շարք ինքնուրույն մեղեդիներ, որոնք հյուսված են ամբողջությանը, և որ դրանք ոչ միայն գեղեցիկ են, այլև իրենց բնույթով կատարելապես հայ երգի ոգով են ներկայանում ու շատ անգամ դժվար է տարբերել ժողովրդականը կոմպոզիտորի արարած եղանակից. <<Դա միայն յօրինուածք չէ, այլ ոճի ստեղծագործութիւն: Ահա դրանում է կայանում Կոմիտասի գործին

¹⁰ <<Кавказское Слово>>, 9. V. 1919. Տե՛ս նաև <<Աշխատավոր>> (Թիֆլիս), 21. V. 1919: Ի դեպ, Կոստանդնուպոլսում նույն ժամանակ հենց այդ նպատակով գործել է <<Կոմիտաս>> ընկերությունը (<<Աշխատավոր>>, 21. V. 1919):

¹¹ <<Кавказское Слово>>, 24. V. 1919.

մնայուն նշանակությունը ոչ միայն հայ, այլ եւ արեւմտեան երաժշտութեան համար: Նրա խմբական երգերը օրինակելի են»:

Իր խոսքում Հարտմանն անց է կացնում նաև հետևյալ ուշագրավ զուգահեռը. «Նշանաւոր ռուս տեսարան Տանեւիլը անձամբ ինձ ասում էր, թէ այն եզրակացութեան է եկած, որ ռուս ժողովրդական երգերը պէտք է ձայն առ ձայն ոճով մշակել: Հանճարեղ Կոմիտասը նախագայութեան ոյժով գործադրեց այդ ոճը եւ այնպիսի կատարելութեամբ, որ հազիւ իր արեւմտեան արուեստակիցներից մինը կարողանար իրագործել: Նրա «մշակումների» (դիտմամբ չակերտների մէջ եւ դնում), աւելի ճիշտ կը լինէր ասել, նրա քանքարաւոր խմբական երկերի մէջ՝ ժողովրդական եղանակը պահուած է անձեռնմխելի՝ թէ՛ չափի, թէ՛ եղանակի տեսակետից: Նա ֆանատիկոս էր այդ հարցում: Ո՞վ նրանից լաւ կարող էր պաշտպանել ժողովրդական երգի հոգին»:

Ելույթում, վերլուծականից բացի, տեղ են գտել ժամանակակիցների գնահատանքի խոսքերը Կոմիտասի մասին: Այսպես, Հարտմանն ասում է. «Յիշում եմ Պ. Չերեպնի-նի հիացմունքը՝ զննելիս նրա երկը, նրա բացազանչությունը՝ «Ինչպէ՛ս պիտի ուրախանար Մորիս Բավելը (ֆրանսիացի մեծահամբավ երգահան – Ա. Ջ.), լսելով այս երկերը»: Ապա շարունակելով՝ ընդգծում է «... ֆրանսական երաժշտական աշխարհի ամենամեծ ներկայացուցիչների վերաբերմունքը դէպի Կոմիտասը»՝ անգնահատելի է. «ամենաեռանդուն երաժշտական ազգագրագէտ», «իսկական հայ երգը» Արևմուտքին ներկայացնող վարպետ, հայկական ժողովրդական երգերի փայլուն մշակող, սակայն «նախ եւ առաջ ... երգահան», սրանք 1914 թվականին Փարիզում կայացած Համաշխարհային երաժշտության համագումարում Կոմիտասի երգերն ունկնդրելուց հետո Կլոդ Դեբյուսիի, Ռոմեն Ռոլանի, Լուի Լալուանի կարծիքներն են նրա մասին¹²:

«Պրոֆ. Հարտմանը խոսելով Կոմիտասի դերի մասին հայ երաժշտության ասպարեզում՝ եզրակացրեց, որ նրա «Անուշը», երբ մի օր հրապարակ գա եվրոպական բեմերի վրա, շատ ավելի մեծ գործ պիտի կատարե հայկական դատի համար, քան դիվանագիտական ճիգերը»¹³, – կարդում ենք մամուլի հաղորդագրության մեջ:

Ներածական խոսքերին հաջորդում է համերգ Կոմիտասի ստեղծագործություններից՝ երգիչներ Վահան Տեր-Առաքելյանի, Արմենակ Տեր-Աբրահամյանի, Մելիք-Բեգլարյանի և այլոց կատարմամբ: Ելույթ է ունենում նաև Սպիրիդոն Մելիքյանի

¹² Թ. Հարտմանի այս ելույթը տե՛ս սույն հոդվածի վերջում: Հմմտ. «Թոմաս Հարտման եւ Կոմիտաս վարդապետ: Դասախօսություն Կոմիտասի մասին կարդացուած Թիֆլիզում 1919 թուին».– «Անահիտ» (Փարիզ), 1935, թիվ 1–2, էջ 74–80, ԹՊՄԱՍ ՀԱՐՄԱՆ ԿՈՄԻՏԱՍ. – Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին (կազմող Գ. Ն. Գասպարյան), Երևան, 1960, էջ 54–61:

¹³ «Աշխատավոր», 24. V. 1919:

դեկավարած երգչախումբը: Մեծ խանդավառությամբ են ընդունվում «Անտունի», «Այ սարեր», «Գնա, գնա», «Քելեր, ցոլեր», «Հով արեք», «Երի, երի», «Գարուն ա», «Հարբբան» և կոմիտասյան այլ կատարումներ¹⁴: Մամուլից տեղեկանում ենք, որ համերգի հաջողությունն անչափ մեծ է եղել¹⁵, գերազանցել է բոլոր սպասելիքները, հասարակության պահանջով կրկնվել է մայիսի 29-ին, հունիսի 8-ին, 14-ին ...

«Կոմիտասի անվան ընկերությունը» համերգներ է կազմակերպել նաև Երևանում, Բաթումում: Այսպես, հունիսի կեսերին գալիս է Երևան՝ երաժշտական երեկոներ կազմակերպելու «վաստակավոր երաժշտապետ Կոմիտաս Վարդապետին» նյութապես օգնելու նպատակով¹⁶: Մի փոքր ավելի ուշ՝ հուլիսի սկզբին, Հարտմանն իր երգչուհի կնոջ՝ Օլգայի հետ գալիս է Երևան համերգների: Նախատեսված է եղել երկու համերգ, մեկը՝ եվրոպական երաժշտության, մյուսը՝ Կոմիտասի ստեղծագործությունների¹⁷: Մամուլի հաղորդումներից հայտնի է դառնում, որ Կոմիտասին նվիրված երեկո-համերգի սկզբում ռուս երաժշտագետն անդրադարձել է հայ կոմպոզիտորի կենսագրությանն ու ստեղծագործությանը և ընդգծել մեծ երախտավորի երկերի ոչ միայն ազգային, այլև համաշխարհային նշանակությունն ու արժեքը: Ուշագրավ է, որ այդ համերգում Կոմիտասի երգերի հայերեն ինքնատիպ կատարումով հանդես է եկել Օլգա Հարտմանը:

Ի դեպ, վերոհիշյալ քաղաքներում կազմակերպված համերգների մասին ուշագրավ տեղեկատվություն է հաղորդում մանկավարժ, երաժշտագետ, երգչուհի, Կոմիտասի մտերմուհի Մարգարիտ Բաբայանը. «Այդ նուագահանդեսները կրկնուեցան Երևան եւ Բաթում Պ. Խատիսեանի (Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ – Ա. Զ.) եւ Բաթումի հայ հիւպատոսի հովանաւորութեամբ: Որովհետեւ անկարելի եղաւ Մայիրիդոն Մելիքեանի հրաշալի խումբը տանիլ Երևան ու Բաթում, տիկին Հարտմանը, որ չափազանց գեղեցիկ սօպրանօ ունեցող երգչուհի է, սովորեց Կոմիտաս Վարդապետի երգերը հայերէն՝ զարմացնելով եւ հիացնելով ունկնդիրներին»:

Ահա, այսպես է արնելահայ իրականության մեջ, փաստորեն, դրվել Կոմիտասի անգնահատելի վաստակի համընդհանուր ճանաչումն ու գնահատումը¹⁸:

Հարկ է, սակայն, արձանագրել, որ հասարակական, մշակութային, բարոյական աջակցությունը Կոմիտասին եղել է ավելի մեծ, քան նյութական օգնությունը: Արտա-

¹⁴ «Աշխատավոր», 1. VI. 1919:

¹⁵ «Кавказское Слово», 23; 24. V. 1919.

¹⁶ «Հայաստանի աշխատավոր» (Երևան), 14. VI. 1919:

¹⁷ «Աշխատանք» (Երևան), 8. VII. 1919:

¹⁸ Կոմիտասի գործի արժևորման մասին Թ. Հարտմանի գնահատականների վերաբերյալ նաև տե՛ս Л. Саакян. Комитас Вардапет и русская культура. – «Музыкальная академия» (М.), 2017, № 2, с. 85.

հայտելով մտավորականության մտահոգությունը մեծ երգահանի ճակատագրով՝ հենց այդ օրերին նրա մտերիմներից հայտնի նկարիչ Եղիշե Թադևոսյանը Փարիզ՝ Արշակ Չոպանյանին ուղղած մի նամակում այդ մասին գրել է. «Կցանկանայի ձեր կարծիքը Կոմիտասի առողջության մասին լսել, գիտեմ, որ այդտեղ հոգում եք (նկատի ունի Փարիզում գործող «Կոմիտաս Վարդապետի բարեկամների հանձնախումբը» – Ա. Զ.), մենք էլ այստեղ նրա անունով հիմնեցինք մի ընկերություն, բայց դրամի կուրսը անչափ ընկած է ... մեր նպաստը շատ աննշան բան է դուրս գալիս մեծ ճիգ թափելուց հետո: Աստված նորան կատարյալ առողջություն տա»¹⁹:

«Կոմիտասի անվան ընկերության» մասին անվանի գրականագետ, արվեստաբան Գարեգին Լևոնյանն իր հուշերում գրում է. «Մեր սիրելի երաժշտագետի (Կոմիտասի – Ա. Զ.) դրությունն արդեն անհուսալի դարձավ հոգեպես կազդուրվելու, բայց նրա առողջ ֆիզիկականը պահանջ ուներ սննդի ու խնամքի: Փարիզի հայ շրջաններին այդ գործում աջակցելու համար 1920 թ. (1919 թ. մայիսի սկզբին – Ա. Զ.) Թիֆլիսում կազմակերպվեց «Կոմիտաս» ընկերությունը, սեղմ ծրագրով, նպատակ ունենալով անդամավճարների հավաքումով տարեկան մի որոշ գումար ուղարկել այնտեղ: Ընկերության նախագահն էր, թե վարչության անդամներից մեկը, նկարիչ Եղիշե Թադևոսյանը, Կոմիտասի վաղեմի բարեկամը ... Ինչ արեց գործնականում այդ ընկերությունը կամ ե՞րբ դադարեց նրա գոյությունը՝ ինձ հայտնի չէ, Թիֆլիսից Հայաստան տեղափոխվելով, այլևս չեմ կարողացել հետևել այդ գործին»²⁰:

«Կոմիտասի անվան ընկերության» գործունեության մասին հետաքրքիր տեղեկություններ կան Կոմիտասի աշակերտուհի Ադավնի Մեսրոպյանի ծավալուն հուշերում: Ըստ նրա՝ 1920–1921 թթ. ամեն շաբաթ և կիրակի երեկոյան ժամերին Թիֆլիսի Վեյամինսկայա թիվ 22 հասցեում՝ Հակոբ Անագճյանի և Մարգարիտ Զարգարյանի տանը, ովքեր Կոմիտասի հայրենակիցներն էին՝ զոկ էին (երգահանի նախնիները պատմական Հայաստանի Գողթան գավառի Ցոնա գյուղից էին՝ զոկ), հավաքվում էին երգահանի մտերիմները՝ նրա մասին հուշ կամ դրվագ պատմելու համար: Նրանց մեծ մասը նկարիչներ, երաժիշտներ, գրողներ և դերասաններ էին: Հուշագիրն այդ հավաքությունների ակտիվ մասնակիցների մեջ առաջինը նշում է Թումանյանի անունը: Նրանից բացի, այդ երեկոներին մասնակցել են Դ. Դեմիրճյանը, Տիրայր վարդապետը, Բ. Արդուրյանց-Երկայնաբազուկը, Ե. Թադևոսյանը, Գ. Լևոնյանը, Գ. Շարբաբյանը, Հովհ. Աբելյանը, Ս. Իսախանյանը, Թ. Ալիխանյանը, Ս. Օգանեզավիլին, Ռ. Մելիքյանը, Դ. Ղազարյանը, Ստ. Լիսիցյանը, Հ. Գալաճյանը, Վ. Տեր-Առաքելյանը, Շ.

¹⁹ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ա. Չոպանյանի ֆոնդ, № 2191:

²⁰ Գ. Լ. և ո. ն. յ. ան. Հիշողություններ, Երևան, 1959, էջ 135–136: Ի դեպ, ընկերության ստեղծման այս՝ 1920, տարեթիվն է սխալմամբ նշված նաև «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին» ժողովածուում (էջ 44, 322):

Խանգաղյանը, Մ. Թումանյանը և ուրիշներ: Ըստ Ա. Մեսրոպյանի՝ հենց այդ խմբի ջանքերով է 1920 թ. Թիֆլիսում ստեղծվում (ինչպես վերը նշվեց՝ ստեղծվել է 1919 թ. մայիսի սկզբին) «Կոմիտաս» միությունը, որի նպատակն էր անդամավճարներով, հանդեսների ու հավաքույթների շնորհիվ ձեռք բերած գումարներով սատարել Կոմիտասի ապաքինմանը, օժանդակել նրա աշխատությունների հրատարակմանը: Այդ միությունը, որի նախագահն էր նկարիչ Ե. Թադևոսյանը, հաճախ էր կազմակերպում հուշ-երեկոններ՝ նվիրված Կոմիտասին: 1921 թ. Թիֆլիսում հիմնադրվում է Հայ արվեստի տունը՝ Հայարտունը, նկարչական, երաժշտական և գրական բաժանմունքներով: Նախագահ է ընտրվում Հովհ. Թումանյանը: «Կոմիտաս» միությունը միանում է Հայարտան երաժշտական բաժանմունքին, որը ղեկավարում էր Ռ. Մելիքյանը, և ապա միաձուլվում նրան²¹:

Անտարակույս, Կոմիտասի անձի ու ստեղծագործության ուսումնասիրման և Թիֆլիսում «Կոմիտասի անվան ընկերության» հիմնադրման գործում հսկայական լուծում ունի Թ. Հարտմանը: Եվ այդ ամենը հայ երաժշտական մշակույթի պատմության հիշարժան էջերից է:

Մ. Բաբայանի առաջաբանով՝ «Թումաս Հարտման և Կոմիտաս Վարդապետ» վերնագրով, ու նրա թարգմանությամբ՝ «Դասախօսություն Կոմիտասի մասին կարդացուած Թիֆլիզում 1919 թուին» նյութը, որը տպագրվել է «Անահիտ» հանդեսում (1935, թիվ 1–2, էջ 74–80), այսօր էլ՝ 100 տարի անց, չի կորցրել իր գիտական արժեքը: Թարգմանչի ու Ա. Չոպանյանի կողմից կատարված մի շարք ծանոթագրությունները՝ ուշագրավ դիտարկումներով ու նկատառումներով, դասախոսությունը դարձնում են էլ ավելի ամբողջական: Այս նյութը հետագայում վերահրատարակվել է «Շամանակակիցները Կոմիտասի մասին» ժողովածուում (Երևան, 1960), սակայն փոփոխված վերնագրով՝ «Կոմիտաս», առանց Մ. Բաբայանի ներածական խոսքի, չկան Ա. Չոպանյանի դիտարկումները, կան բնագրային շեղումներ, լեզվաոճական, կետադրական, բառային բացթողումներ (տե՛ս ժողովածուի էջ 54-ից 61-ը), իսկ «Ծանոթագրություններ»-ի մեջ էլ նշված է, որ դասախոսության տեքստը «Անահիտ»-ում տպագրվել է 1934 թ. (տե՛ս էջ 331):

Վերոգրյալը նկատի ունենալով՝ ստորև վերահրատարակում ենք «Անահիտ» հանդեսում տպագրվածը՝ հարազատ մնալով բնագրին:

²¹ Շամանակակիցները Կոմիտասի մասին, էջ 321–323: Տե՛ս նաև՝ Մ. Հովհաննիսյան. Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը (1900–1912 թթ.): Գիտական կենսագրությունը, Երևան, 2012, էջ 128–129:

ԹՈՄԱՍ ՀԱՐՏՄԱՆ
ԵՒ
ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Ամեն Հայ, որ գեղարուեստի՝ մանաւանդ երաժշտութեան՝ հետաքրքրուող է, պիտի շնորհակալութեամբ յիշէ անունը ռուս ականաւոր երգահան Թոմաս Ալեքսանդրովիչ Հարտմանի, որին երկու յօդուածները եւ դասախօսութիւնը թարգմանել եմ ռուսերէն լեզուից եւ որին հեղինակաւոր կարծիքը, հիացմունքով լի դէպի հայ ժողովրդական երաժշտութիւնը, ուրախութիւն պիտի պատճառէ ամէն մի Հայի:

Ահա մի քանի տող նուիրում եմ նրա գեղարուեստական գործունեութեան, որ աւելի էւս գնահատելի է դարձնում նրա գրուածքները. Թոմաս Ալեքսանդրովիչ Հարտմանը, երգահան, կոնսերվատօրիայի պրօֆեսօր, Անդամ Ռուսական նախկին Կայսերական Երաժշտական Ընկերութեան, նշանաւոր Արենսկու եւ Տանէվի աշակերտն է եղած: Ունի բազմաթիւ գրուածքներ օրկեստրի, դաշնամուրի եւ ձայնի համար յօրինուած: Մատնանիշ անենք բայլէ <<Կարմիր ծաղիկը>> (Պետրոգրադ եւ Մոսկուա ներկայացուած կայսերական թատրոններում), օպերա՝ <<Խանջուկների Թատրոնին>> համար (marionnet'es). Danses plastiques պարի պօէզ, որ աշխատասիրած էր յայտնի Միշէլ Ֆօկինի հետ Միւնխենի թատրոնին համար, շատ յօրինուածքներ դրամաների համար, <<Կալիգուլա>>, <<Կեանքի ճիրաններին մէջ>> ելն. ելն.:

Վերջին տարիներս Փարիզ ապրելով նա առաջնակարգ ֆիլմեր յօրինած է, որ մեծ յաջողութիւն գտած են եւ Փարիզի յայտնի քննադատ Վիլիլերմոզը եւ ուրիշները համարում են, որ նա նոր քայլ է առած սինեմայի արուեստի մէջ:

1919 թ.ին երբ յեղափոխութիւնը նրան ձգած էր Թիֆլիզ, նա առիթ ունեցաւ ծանօթանալու Կոմիտասի երկերի հետ եւ խորապէս գնահատեց նոցա – ապացոյցը ընթերցողը կը գտնէ յօդուածներին մէջ: Նրան յաջողուեց Կոմիտասի բարեկամներին հետ, – նկարիչ Եղիշէ Թաթեւեան, Սպիրիդօն Մելիքեան, Պրօֆեսօր Զավրիեան եւ իր ամուսինը, եւ ուրիշներ – երկու նուագահանդէս կազմակերպել իր դասախօսութիւններով միասին: Այդ նուագահանդէսները կրկնուեցան Երեւան եւ Բաթում Պ. Խատիսեանի (Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ – Ա. Զ.) եւ Բաթումի հայ հիւպատոսի հովանաւորութեամբ: Որովհետեւ անկարելի եղաւ Սպիրիդօն Մելիքեանի հրաշալի խումբը տանիլ Երեւան ու Բաթում, տիկին Հարտմանը, որ չափազանց գեղեցիկ սօսքանօ ունեցող երգչուհի է, սովորեց Կոմիտաս Վարդապետի երգերը հայերէն՝ զարմացնելով եւ հիացնելով ունկնդիրներին:

Ընթերցողին համար պարզ պիտի լինի, թե ինչո՞ւ Պ. Հարտմանի յօդուածները եւ դասախօսութիւնը, որ 14 տարի առաջ գրուած ու տեղի են ունեցած, արժանի էին հայերէն թարգմանուելու եւ տեղ գրաւելու մեր երաժշտական գրականութեան մէջ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԲԱԲԱՅԵԱՆ

ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՍԻՆ
ԿԱՐԴԱՅՈՒԱԾ ԹԻՖԼԻԶՈՒՄ 1919 ԹՈՒԻՆ

Առաջին խօսքերս Կոմիտասի մասին չքմեղանքի բառեր պիտի լինեն: Մեծ ամօթով խոստովանում եմ, երբ՝ երբք ամիս առաջ ես Թիֆլիզ հասայ, ոչ միայն ծանօթ չէի նրա երկերի հետ, այլ նրա գոյութեան մասին գաղափար նոյն իսկ չունէի: Պետրօկրատ եւ Մոսկուա նրա երկերը երբեք չէին կատարած, մայրաքաղաքների լրագրութեան մէջ նրա մասին երբեք գրուած չէր թէ ի՛նչ երգահան եւ ի՛նչ արտակարգ յայտնութիւն էր նա: Բայց մայրաքաղաքների յետադիմութիւնը վաղուց յայտնի է: Թիֆլիզում աւելի լաւ չէր. երբ ուզեցի գտնել նրա երկերը, ոչ մի երաժշտական խանութում հնարաւոր չէր նոցա գնել: Ճշմարիտ է, նրա հեղինակութիւնները տպուել են արտասահմանում, բայց եթէ պահանջ լինէր, նրանց կարելի էր վերահրատարակել Թիֆլիզում: Պահանջ չկար: Այդ բանի մէջ չի կարելի մեղադրել Թիֆլիզի հասարակութիւնը: Նրա աչքում Կոմիտասը մինչեւ հիմայ մնացել է երաժշտական գիտուն, ազգագրագէտ, շատ յարգելի ու պատուելի գործիչ: Բայց – երաժշտական գիտական աշխատութիւնների պահանջը շատ քիչ է եւ հետաքրքրուողները սակաւաթիւ են: Այդ ձեւով ներկայացուած նրա աշխատութիւնները անծանօթ մնացել էին հասարակութեանը: Այս օրուան երգահանդէս – դասախօսութեան նպատակներից մինն է Կոմիտասին ներկայացնել ոչ միայն իբրեւ մի օժտուած երաժիշտ, այլ մի երգահան, որ քանքարի դրոշմն է կրում եւ որի անունը ոսկի տառերով կ'արձանագրուի հայ երաժշտութեան պատմութեան էջերին մէջ: – Ես հաւատում եմ Հայ երաժշտութեան ապագային, որովհետեւ մի ազգ, որ ստեղծած է հայ երգը, մի ժողովուրդ, որի ձեռքն է եղած Պարսկաստանի երաժշտական կեանքը (յայտնի է, որ պարսիկ երաժիշտների մեծամասնութիւնը Հայեր են եղած) – մի ժողովուրդ, որ երաժշտական անցեալ է ունեցած, ապագայում աշխարհին պիտի ընծայէ մի շարք մեծ անուններ: Այդ անունների մէջ առաջինը կը լինի անշուշտ Կոմիտաս Վարդապետի անունը: Յիշում եմ Պ. Չերեպինի հիացմունքը՝ զննելիս նրա երկը, նրա բացագանչութիւնը՝ «Ինչպէ՛ս պիտի ուրախանար Մորիս Բավելը, լսելով այս երկերը»:

Կարծես ի պատասխան այս բացագանչութեան եւ յօդուածներիս հրատարակելուց յետոյ, ես նամակ ստացայ բժշկապետ Առաքել Օհանեանցից, որ մինչեւ պատերազմը Փարիզ էր ապրած: Այդ նամակին մէջ նա նկարագրում է ֆրանսական երաժշտական աշխարհի ամենամեծ ներկայացուցիչների վերաբերմունքը դէպի Կոմիտասը: Նրա նամակը լեցուն է խոր ակնածութեամբ եւ երկիւղածութեամբ դէպի Կոմիտասը եւ ես կը ներկայացնեմ ձեզի նրան ամբողջովին, երբ խօսելու լինեմ Արեւմուտքի վերաբերու-

թեան մասին դէպի մեր վարպետը: Այժմ Պ. Մատենօբեանը կը ներկայացնէ ձեզ համառօտ նրա կենսագրութիւնը, բնոյթը. յետոյ եւ նրա գործունէութեան ամբողջութիւնը կը ներկայացնեն ձեզ:

Անցողաբար հետեւեալ փաստը:

Ամենից առաջ նրա մէջ տեսնում ենք ամենաեռանդուն երաժշտական ազգագրագէտին, որ չնայած աղքատիկ միջոցների, առանց ո եւ է օգնութեան կամ կազմակերպուած յանձնաժողովների աջակցութեան, հնար գտաւ մինչեւ 3000 երգ գրի առնել:

Երկրորդ՝ դա բարձր երաժշտական գիտնական է, հեղինակ մեծ աշխատութեան <<Հայկական Երաժշտական Պատմութիւնը>>, հին խազերի բանալին գտնողը, որ կատարեալ երաժշտական գիւտ է: Աւելորդ չպիտի լինի յիշել, որ Արեւմուտքի խազերը մինչեւ այժմ գիտնականների վիճաբանութիւնների խնդիր են, եւ Կոմիտասի գիւտը այդ հարցում պարզապէս մի յայտնութիւն է:

Երրորդ – նա ամենաեռանդուն երաժշտական գործիչ է եւ իր անխնջ քարոզչութեամբ, երգով, խօսքով եւ նուագով նա իսկական հայ երգը ներկայացնում է թէ՛ իր ազգին եւ թէ՛ Արեւմուտքին:

Վերջապէս՝ չորրորդ – նա հեղինակ է հայկական երգերի մշակման երեք բարակ հաւաքածուների եւ ներկայանում է իբրեւ երգահան: Հարց է ծագում մեր առաջ, թէ այդ գործունէութեան ծանրութեան կեդրոնը ո՞րտեղ է:

Գերազանցօրէն նա գործի՞չ է, ազգագրագէ՞տ, գիտնակա՞ն, թէ երգա՞հան: Չնայած, որ Կոմիտասը երեւան է եկած իբրեւ հեղինակ հայկական երգերի մշակումների, եւ պնդում եւ, որ նախ եւ առաջ նա երգահան է: Նրա ճանապարհը միակ ճիշտ ուղին է, որ պիտի ընտրէր այդ մարդը, որ հսկայական նպատակ ուներ – գտնել այն ներդաշնակային եւ ձայն առ ձայն ոճը, որ իրենց էութեամբ իսկական հայ ժողովրդական երգին համապատասխան են: Այստեղ մի դիտողութիւն կարելի է անել Կոմիտասին: Եթէ նրա նպատակն էր տարածել ժողովրդական երգը, նախ պէտք էր նոցա հրատարակել իբրեւ հում նիւթ, այնպէս, ինչպէս երգում է ժողովուրդը, իսկ յետոյ զբաղուել մշակման խնդրով: Ինչո՞ւ նա այդ չարեց: Պարզ է՝ միջոցների պակասութիւնից: Գործնական տեսակէտից – իբրեւ տարածելու միջոց, – աւելի լաւ էր նոցա ճանաչել մշակուած ձեւով: Նա կարող էր աւելի յուսալ ժողովուրդի լայն խաւերը հետաքրքրել այդ ձեւով, քան թէ ժողովրդական երգերի հաւաքածուի ակադեմիկ հրատարակութեամբ:

Շնորհիւ Կոմիտասի աշակերտ՝ Սպիրիդոն Մելիքեանի եւ Պրօֆեսոր Ա. Տէր-Ղեւոնդեանի, այդպիսի մի գիտական հաւաքածու լոյս է տեսած: Շատե՛րը արդեօք ծանօթ են այդ գործին, շատե՛րը թերթած են այդ հատորը մինչեւ վերջը: Նոյն իսկ երաժշտական պատմութեան տեսակէտից Կոմիտասը իրաւունք ուներ մշակելու ժողովրդական երգերը եւ այդպիսով հետեւիլ Արեւմուտքի ամենամեծ վարպետներին: Ինչպէս յայտնի է, ԺԵ. և ԺԶ. դարում Եւրոպայում, մանաւանդ Իտալիայում եւ Նիտերլանդում ձայն առ ձայն ոճը ամենամեծ զարգացման էր հասած եւ արտայայտուում էր խմբական երգերով:

Ամենաքանքարաւոր երգահանները իբրեւ հիմք առնում էին ժողովրդական մի երգ եւ նրա հիման վրայ հիւսում էին ձայն առ ձայն երաժշտական պատկերների զմայլելի գորգեր: Անցողակի ասենք, որ շատ անգամ մի աշխարհիկ երգ հիմք էր լինում մի պատարագի կառուցման: <<Սիրտս ուժգին կը բաբախէ>>, <<Զինուած մարդ>> եղանակները ծառայել են պատարագներու մոթիֆներ գրելու: Հեղինակները փոխում էին երգի չափը եւ խիստ կրօնական ոճի շրջանակին էին յարմարեցնում նրա էութիւնը:

Ուրեմն այդ հեռաւոր դարերին արդէն ժողովրդական երգը դեր է կատարած եւ այդ գաղափարը թէեւ ժամանակի երաժշտական ոճին յարմարեցրած, պատճառ եղաւ մի շարք փայլուն հեղինակութիւնների, որոնց հեղինակներն եղան Ժօսկեն դը Պրէ, Պալեստրինա, Օրլանդո Լասուս, որոնց անունը աւելի մեծ էր իր ժամանակին, քան մեր օրով Բեթհովենի եւ Վագների հոչակը:

Նշանաւոր ռուս տեսաբան Տանեկլը անձամբ ինձ ասում էր, թէ այն եզրակացութեան է եկած, որ ռուս ժողովրդական երգերը պէտք է ձայն առ ձայն ոճով մշակել: Հանձարեղ Կոմիտասը նախագայութեան ոյժով գործադրեց այդ ոճը եւ այնպիսի կատարելութեամբ, որ հազիւ իր արեւմտեան արուեստակիցներից մինը կարողանար իրագործել: Նրա <<մշակումների>> (դիտմամբ չակերտների մէջ եւմ դնում), աւելի ճիշտ կը լինէր ասել, նրա քանքարաւոր խմբական երկերի մէջ՝ ժողովրդական եղանակը պահուած է անձեռնմխելի՝ թէ՛ չափի, թէ՛ եղանակի տեսակէտից: Նա ֆանատիկոս էր այդ հարցում: Ո՞վ նրանից լաւ կարող էր պաշտպանել ժողովրդական երգի հոգին:

Նրա խմբական երկերի մէջ տեսնում ենք մի շարք անձնական հայկական եղանակներ, որ հիւսուած են ամբողջութեան հետ. դոքա ոչ միայն գեղեցիկ են իբր եղանակներ, ներդաշնակային նրբութիւններ, այլ իրենց բնաւորութեամբ կատարելապէս հայ երգի հոգւով են ներկայանում եւ շատ անգամ դժուար է գատել իսկականը յօրինուածից: Դա միայն յօրինուածք չէ, այլ ոճի ստեղծագործութիւն: Ահա դրանում կայանում է Կոմիտասի գործին մնայուն նշանակութիւնը ոչ միայն հայ, այլ եւ արեւմտեան երաժշտութեան համար: Նրա խմբական երգերը օրինակելի են:

Դաշնամուրի մշակումների մէջ նրա ներդաշնակային ոճը բնական կերպով կապուած է ժողովրդական երգի հոգու հետ: Ի՛նչ նրբութիւն, ի՛նչ անուշ բուրմունք: Չես իմանում, թէ ինչո՞վ աւելի հրճուես. ծաղկո՞վ,– ժողովրդական երգով,– թէ այն ծաղկասուն դաշտով, որին վրայ նա բուսել է: Ահա ինչի հետ կը համեմատէի Կոմիտասի ներդաշնակային ոճը: Իբրեւ օրինակ կը բերեմ այստեղ <<Անտունի>> աննման երգը՝ երաժշտական տպաւորականութեան սքանչելի մի գործ:

Պէտք է ասել, որ Կոմիտասի երգերին մէջ նախնականը (պրիմիթիֆ) զարմանալի կերպով հիւսում է ամենանուրբ մանրագնին 4րաֆինէ (տեքստում այսպէս է – Ա. Ջ.) ներդաշնակութեան հետ եւ նա միշտ համոզիչ է: Լսելով Կոմիտասի ներդաշնակութիւնները, դուք համոզուած էք, որ նոցա միայն այդ ձեւով կարելի էր ներ-

կայացնել: Նա համոզում է ձեզ իր տաղանդի մեծ ոյժով: Դա նրա գործի ամենաբնորոշ գիծն է:

Չպէտք է ենթադրել, թէ նա միայն այս երեք հաւաքածուն է արտադրել: Ես արդէն յիշատակել եմ, որ նա համարեա աւարտած է <<Անուշ>> օպերան: Նրան Պոլիս այցելողները պատմում են, որ իրենից լսել են մի հրաշագեղ ցայգանուագ (սոկոտիրն) կլարինէթի եւ օրկեստրի համար գրուած: Նրա գործը քննելով այնպիսի տեսական կատարելագործութիւն ենք գտնում, որ համոզուած կարելի է հաստատել, որ դրա հեղինակը շատ է յօրինած իր կեանքում – եթէ այդ երկերը լոյս չեն եկած, աւա դ, դրա պատճառը միջոցներից զուրկ լինելն է:

Այժմ պիտի կարդամ ձեզ բժշկապետ Օհանեանցի նամակը, որ ստացայ յօղուածներին տպագրութիւնից յետոյ եւ որ պարտք եմ համարում այստեղ յիշատակել: Ահա փաստեր, թէ ի նչ վերաբերմունք են ցոյց տուած Էջմիածնայ համեստ վանականին արեւմտեան երաժշտական մշակոյթի ամենամեծ անձերը եւ ի նչ տպաւորութիւն էր նա գործած բոլոր ճշմարիտ նրբագագ մարդկանց եւ երաժիշտների վրայ:

<<Այդ աննման համեստ եւ նուրբ անձի հետ ծանոթացայ Փարիզում 1906 թ. եւ հպարտ եմ նրա բարեկամութիւնը վայելած լինելու: Նորից հանդիպեցայ նրան 1914 թ., երբ նա եկած էր Փարիզ Համաշխարհային Երաժշտական Համագումարին մասնակցելու համար: Անհունօրէն երջանիկ էի համարեա ամէն օր նրան հանդիպելու յայտնի երգչուհի Օր. Մարգարիտ Բաբայեանի տանը, որ հայ երաժշտութեան անխոնջ մշակն ու տարածողն է Արեւմուտքում: Շնորհիւ Հայր Կոմիտասի, Օր. Մ. Բաբայեանի եւ նրա երկու աշակերտների՝ Պ. Պ. Մուղունեանի եւ Շահ-Մուրատեանի՝ հայ երաժշտութիւնը անասելի ընդունելութիւն գտաւ համագումարին: Դրան մեծապէս նպաստեցին Կլոդ Դեբիւսին, մեծայայտնի Բոմեն Բօլլանը, անմահ երաժշտագրական վէպի՝ <<Ժան Կրիստոֆ>>ի հեղինակը, Լուի Լալուան – մեծարժէք քննադատը եւ Դեբիւսիի կենսագրողը եւ ուրիշ շատ անուանի ֆրանսացի երաժիշտներ եւ երաժշտագետներ:

<<Այս եղաւ 1914 թ. յունիս եւ յուլիս ամիսներին: Հայր Կոմիտասը գրաւել էր ամբողջ Համագումարի ուշադրութիւնը իր դասախօսութիւններով հայ երաժշտութեան մասին, ներկայացնելով նրա ծագումը, նրա տեսական ձայն առ ձայն ոճի բեղմնաւորումը, որ նա գտած էր հին հայկական նօթագրութեան մէջ եւ իր երգահանդէսներով:

<<Փարիզի ժամանակակից երաժշտական կեանքին մէջ նրա յաջողութիւնը ամենացայտունը եղաւ: Այդ օրերի թերթերը եւ ամսագիրները, թէ՛ Ֆրանսիայի եւ թէ՛ օտար երկիրների, վկայ են նրա աննախընթաց յաջողութիւններին:

<<Համեստ Կոմիտաս Վարդապետը հրճում էր ոչ այնքան իր յաջողութեան, այլ Հայ երաժշտութեան փառաբանութեան համար: Նա խորին գոհունակութեամբ տեսնում էր, որ իր տոհմիկ երաժշտութիւնը՝ իր նուիրական երջանկութիւնը, ամբողջ Համագումարի համակրութիւնը եւ սերը զարթեցրել էր: Այդ յաջողութիւնների օրերին՝ իր սիրած մօտ բարեկամների շրջանակում մասնակից էր անում նոցա իր նուիրական երագներին: Նա

մեծ յոյս ուներ, որ Համագումարի այդ յաջողությունները աչքը բանան մի շարք մարդոց, որ կարող էին նպաստել իր երազի իրականացման – Պոլսում Հայկական Երաժշտանոց (Կոնսերվատորիա) բանալու գործում: Նա երազում էր աշակերտների մի շարք պատրաստել, որոնք կարողանային նրա գործը շարունակել եւ որոնց նա կարող էր մատակարարել իր գիտութեան պաշարը ու փորձառութիւնը ժողովրդական երաժշտութեան ապագայ զարգացման գործում>>:

Ես ինքս մասնաւոր ուրախութեամբ եւ գոհունակութեամբ ողջունում եմ այդ երազը եւ հոգուս ամբողջ յոյսով հաւատում եմ նրա իրագործման: Այդ երազին մէջ ես գտնում եմ ոչ միայն հայկական երաժշտական մշակոյթի վերածնունդը Հայաստանի համար, այլեւ ես ուրախանում եմ իբրեւ արեւմուտքցի՝ արեւելեան երաժշտութեան նոր գեղեցկութիւնները վայելելու, ինչ որ արդէն ստացած եմ Կոմիտասի օրինակելի հեղինակութիւնները ուսումնասիրելով:

Երաժշտանոցի գեղեցիկ ու մեծ գաղափարը իրագործելու համար նախ եւ առաջ նրա ծրագրողին պէտք է առողջութիւնը դարձնել: Ըստ վերջին լուրերի նրա դրութիւնը թէեւ շատ լուրջ, բայց անյոյս չէ: Հնարաւոր պիտի լինի նրան բժշկելու: Այժմ նա գտնուում է Փարիզում, իր մօտիկ բարեկամների շնորհիւ: Ինքնաճանաչութիւնը մեծ է: Հոգեկան հիւանդութիւնները, որ առաջ են եկած անասելի ջղային ցնցումներից, բժշկուում են ուրախութիւններով: Որքան աւելի երջանկութիւն բերենք Հայր Կոմիտասին՝ սիրելով նրա երկը, նրա գործը, այնքան աւելի շուտ կը դարձնենք նրան առողջութիւնը: Յուսանք, որ նրա ոյժերի վերականգնումը երկար ժամանակի խնդիր չէ: Յուսանք, որ նրա օպերան – առաջին հայկական օպերան՝ «Անուշը», արեւմտեան օրինակելի մի բեմի վրայ մօտ ժամանակներս կը յայտնուի: Նրա երկը, աւելի ուժեղ, քան բոլոր դիւանագիտական ապացոյցները, կը հաստատէ աշխարհի առջեւ հայ ազգի իրաւունքը իր մշակոյթի ինքնուրոյն պաշտպանութեան համար:

Խոնարհիկնք Կոմիտաս Վարդապետի անհուն անձնաւորութեան, նրա կեանքի, նրա մեծ գործի առաջ, հաւատանք նրա ամենախորունկ իդէերի իրագործմանը եւ բացազանչենք. «Կեցցէ՛ Կոմիտաս Վարդապետը»>>:

ԹՈՄԱՍ ՀԱՐՏՄԱՆ

Ռուսերէնից թարգմանեց
ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԲԱԲԱՅԵԱՆ

Անուշավան Զաքարյան – բ. գ. դ., ՊԲՀ-ի գլխավոր խմբագիր, XX դարասկզբի հայ իրականության, Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության, հայ-ռուս պատմագրական կապերի հետազոտող: Հեղինակ է 20 մենագրության, ժողովածուների և շուրջ 225 հոդված, հրապարակումների: patmhandes@rambler.ru

REFERENCES

- <<Ashkhataavor>> (Tiflis), 21. V. 1919; 24. V. 1919; 1. VI. 1919 (In Armenian).
- <<Ashkhatank>> (Yerevan), 8. VII. 1919 (In Armenian).
- E. Charentsi anvan grakanutyun ev arvesti tangaran, A. Chopanyani fond, № 2191 (In Armenian).
- Gorodetski S. Hayastani ev hay kulturayi masin, Yerevan, 1980 (In Armenian).
- Hovhannisyan T. Zakaryan A. Tiflis, 1919, <<Komitasi anvan enkerutiune>>. – <<Sovetakan arvest>> (Yerevan), 1984. № 2 (In Armenian).
- Hovhannisyan S. Hovhannes Tumanyani kyanke ev stekhdsagordsutyun patmutyune (1900–1912 tt.): Gitakan kensagrutyune, Yerevan, 2012 (In Armenian).
- <<Hayastani ashkhataavor>> (Yerevan), 14. VI. 1919 (In Armenian).
- <<Kavkazskoye Slovo>> (Tiflis), 20. III. 1919; 9. V. 1919; 18. V. 1919; 23; 24. V. 1919 (In Russian).
- Levonyan G. Hishoghutiunner, Yerevan, 1959 (In Armenian).
- Saakian L. Komitas Vardapet i russkaya kyl'tura. – <<Muzykal'naya akademiya>> (M.), 2017, № 2 (In Russian).
- <<Tomas Hartman ev Komitas vardapet: Dasakhosutiun Komitasi masin kardatsuads Tiflizum 1919 tuin>>. – <<Anahit>> (Pariz), 1935, № 1 (In Armenian).
- Tomas Hartman. Komitas. – Zhamanakakitsnere Komitasi masin, Yerevan, 1960 (In Armenian).
- Zakaryan A. Tomas Hartmane ev <<Komitasi anvan enkerutiune>>. – <<Gitutiun>> (Yerevan), № 10, 2019 (In Armenian).
- Zakaryan A. Sergey Gorodetskin Arevmtyan Hayastanum ev Andrkovkasum, Yerevan, 2010 (In Armenian).
- Zakaryan A. Sergey Gorodetskin v Zapadnoy Armenii i v Zakavkaz'ye (1916–1921 gg.), Yerevan, 2016 (In Russian).
- Zakaryan A. Tiflisskiy <<Tsekh poetov>> Sergeya Gorodetskovo I sbornik <<Akme>>, Yerevan, 2011 (In Russian).
- Zakaryan A. Stat'ya Fomy Gartmana o Komitase Vardapete. – IFZH, 2019, № 2 (In Russian).
- <<Zakavkazskoye Slovo>> (Tiflis), 28. II. 1919; 1. III. 1919 (In Russian).

КОМИТАС В ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ФОМЫ ГАРТМАНА

АНУШАВАН ЗАКАРЯН

Резюме

Ключевые слова: Ф. Гартман, С. Городецкий, Ов. Туманян, Комитас, Тифлис, <<Общество имени Комитаса>>, концерт, лекция, Е. Тадевосян, А. Чопанян, Г. Левонян, М. Бабалян.

В самый трагический период жизни начинателя армянской музыки Комитаса (1869–1935), когда он во время Геноцида армян 1915 г. в ссылке получил психическое расстройство и находился в психиатрической клинике в Париже, передовые представители армянской интеллигенции взяли на себя уход за композитором, по мере возможности помогая вернуть его к жизни. Определенную лепту в это дело внесли также русский композитор Ф. Гартман и основанное в Тифлисе <<Общество имени Комитаса>>.

Одним из вдохновителей и инициаторов создания Общества, кроме Ованеса Туманяна, Егише Тадевосяна, Спиридона Меликяна, русского поэта Сергея Городецкого, других живущих в Тифлисе представителей армянской и русской интеллигенции, был русский (немецкого происхождения) композитор, музыковед и дирижер Фома Гартман (1885–1956). По стечению обстоятельств приехав в начале февраля 1919 г. в Тифлис, он принимал активное участие в музыкально-общественной жизни города, установил дружеские и творческие связи с представителям армянской интеллигенции. Результатом этого стало то, что вскоре в номерах газеты <<Закавказское Слово>> за 28 февраля и 1 марта 1919 г. печатается его объемная, глубокая и ценная статья <<Комитас Вардапет>> из цикла <<Народная песня и ее собиратели>>, которая, фактически, является одним из первых серьезных исследований о Комитасе.

29 марта состоялась лекция-концерт, посвященная творчеству Комитаса, где Ф. Гартман выступил с содержательным докладом о его жизни и деятельности. С этого дня и начинаются усилия широких кругов интеллигенции Тифлиса, направленные на уход за больным композитором, публикацию и сохранение его творческого наследия.

Так, в начале мая 1919 г. в Тифлисе основывается <<Общество имени Комитаса>>, в состав которого вошли армянские, русские, грузинские композиторы, исполнители, писатели, художники.

21 мая в театре <<Артистического общества>> состоялся посвященный Комитасу вечер-концерт, с которого начинается пропагандирование его сочинений и сбор денежных пожертвований. В этот день в переполненном зале театра со вступительными словами выступили литературовед М. Матенчян и Ф. Гартман. Первый говорил о жизни Комитаса, второй – о его музыкальном таланте и значении его творчества. За вступительными словами последовал концерт из произведений Комитаса в исполнении певцов Ваана Тер-Аракеляна, Арменака Тер-Абрамяна, Мелик-Бегларяна. Выступил также хор под управлением Спиридона

Меликяна. Слушатели с большим воодушевлением приняли <<Антуни>>, <<Ай сарер>>, <<Гна, гна>>, <<Келер, цолер>>, <<Ов арек>>, <<Ери, ери>>, <<Ло-ло-ло>>, <<Гарун а>>, <<Хабрбан>> и другие комитасовские обработки. Концерт имел такой большой успех, что по требованию общественности несколько раз повторялся. Вечера-концерты были организованы также в Ереване, Батуме.

В 1921 г. в Тифлисе был основан Дом армянского искусства Айартун, с художественным, музыкальным и литературным отделениями. Председателем был избран Ованес Туманян. <<Общество имени Комитаса>> присоединяется к музыкальному отделению Айартуна, которым руководил Романос Меликян, а затем сливается с ним.

Несомненно, в дело изучения жизни и деятельности Комитаса и создания в Тифлисе <<Общества имени Комитаса>> огромный вклад внес Фома Гартман. Это – одна из памятных страниц истории армянской музыкальной культуры.

В конце статьи приводится <<Лекция о Комитасе, прочитанная в Тифлисе в 1919 году>>, в переводе М. Бабаян и с ее предисловием, озаглавленном <<Томас Гартман и Комитас Вардапет>>.

Анушаван Закарян – д. филол. н., главный редактор ИФЖ. Исследователь армянской действительности начала XX века, Армянского вопроса и Геноцида армян, армяно-русских историко-литературных связей. Автор 20 книг, сборников и около 225 статей, публикаций. patmhandes@rambler.ru

KOMITAS IN THE LIFE AND ACTIVITIES OF THOMAS HARTMANN

ANUSHAVAN ZAKARYAN

Summary

Key words: Th. Hartmann, S. Gorodetsky, Hovh. Tumanyan, Komitas, Tiflis, <<Society after Komitas>>, concert, lectures, Ye. Tadevosyan, A. Chopanyan, G. Levonyan, M. Babayan.

During the most tragic period of the life of Komitas (1869–1935) – the pioneer of Armenian music, when in the days of the 1915 Armenian Genocide he got mental disorder at the exile and was in the psychiatric hospital of Paris, the advanced representatives of Armenian intelligentsia undertook the care of the composer, helping as far as possible to bring him back to life. Russian composer Th. Hartmann and the <<Society after Komitas>> based in Tiflis also provided with certain support in this regard.

Besides Hovhannes Tumanyan, Yeghishe Tadevosyan, Spiridon Mikaelyan, Russian poet Sergey Gorodetsky, other representatives of Armenian and Russian intelligentsia living in Tiflis, one of the inspirers and initiators of the creation of the Society was Russian composer (of German origin), musicologist and conductor Thomas Hartmann (1885–1956). By coincidence, having arrived in Tiflis at

the beginning of February 1919, the Russian composer took an active part in the musical and public life of the city, established friendly and creative ties with the representatives of the Armenian intelligentsia. The result of this was that soon in the issues of the <<Закавказское слово>> (<<Zakavkazskoe Slovo>>) newspaper on February 28 and March 1, 1919, his voluminous, deep and valuable article <<Komitas Vardapet>> from the series <<Folk Song and Its Gatherers>> was published which, in fact, is one of the first serious studies about Komitas.

On March 29, a lecture concert was held dedicated to the oeuvre of Komitas, where Th. Hartmann made a substantive report on the life and activities of Komitas. From that day on, the efforts of the broad circles of the Tiflis intelligentsia launched, aimed at the care of the sick composer, publishing and preserving his creative heritage.

Thus, in early May 1919, the <<Society after Komitas>> was founded in Tiflis, where Armenian, Russian, Georgian composers, performers, writers and painters of Tiflis were engaged.

A concert-evening dedicated to Komitas took place on May 21 at the <<Artistic Society>> Theater, which launched the propaganda of his works and donation of monetary aid. On that day, literary critic M. Matenchyan and Th. Hartmann, came up with an introductory speech in the overcrowded hall of the theater. The first spoke about the life of Komitas, the second one – about his musical talent and the significance of his works. The introductory words were followed by a concert of Komitas' works performed by singers Vahan Ter-Arakelyan, Armenak Ter-Abrahamyan, Melik-Beglaryan. The choir led by Spiridon Melikyan also had a performance. <<Antuni>> (<<Homeless>>), <<Ay Sarer>> (<<Hey Mountains>>), <<Gna, Gna>> (<<Go, Go>>), <<Keler, tsoler>> (<<Come, flashes>>), <<Hov arek>> (<<Make a Gale>>) <<Yery, Yeri>>, <<Lo-Lo-Lo>>, <<Garun a>> (<<It's a Spring>>), <<Habrban>> and other Komitas elaborations were welcomed with great enthusiasm by the audience. The concert was such a great success that by the demand of the public it was repeated for several times. Concert-evenings were organized as well in Yerevan and Batumi.

In 1921, the Chamber of Armenian Art – <<Hayartun>> was founded in Tiflis, with artistic, musical and literary departments. Tumanyan was elected Chairman. The <<Society after Komitas>> was joined with music department of Hayartun, which was headed by Romanos Melikyan, and then merged with it.

Undoubtedly, Thomas Hartmann made his enormous contribution to the study of the life and activities of Komitas and the establishment of the <<Society after Komitas>>. It is one of the memorable pages of the Armenian music culture.

The <<Lecture on Komitas read in Tiflis in 1919>> translated by M. Babayan with its introduction entitled <<Thomas Hartmann and Komitas Vardapet>> is given at the end of the article.

Anushavan Zakaryan – Doctor of Sciences in Philology, Editor-in-Chief of the HPHJ. Researcher of Armenian reality at the beginning of the 20th century, the Armenian Question and the Armenian Genocide, Armenian-Russian historical and literary ties. Author of 20 books, collections and around 225 articles, publications. patmhandes@rambler.ru